

УДК 355.241

Чеховська М.М.*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри національної безпеки
Національної академії Служби безпеки України*

МОБІЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Стаття присвячена проблемним аспектам визначення дефініції «мобілізація економіки». Зокрема, розглядаються погляди представників різних наукових шкіл щодо змісту та структури мобілізації економіки, умов її формування. Наголошується на тому, що актуальності питання мобілізації національної економіки набуває в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. Автором відзначається, що протягом останніх двох років економічний розвиток України почав коригуватися відповідно до військових потреб країни, що сприяло мобілізації економіки. У статті надаються авторське визначення поняття «мобілізація економіки» й напрямки її реалізації.

Ключові слова: мобілізація економіки, збройна агресія, милітаризація, національна безпека, концентрація ресурсів.

Чеховская М.Н. МОБИЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ВООРУЖЕННОЙ АГРЕССИИ

Статья посвящена проблемным аспектам определения дефиниции «мобилизация экономики». В частности, рассматриваются взгляды представителей разных научных школ о содержании и структуре мобилизации экономики, об условиях ее формирования. Акцентируется на том, что актуальность вопрос мобилизации национальной экономики приобретает в условиях вооруженной агрессии Российской Федерации против Украины. Автор отмечает, что на протяжении последних двух лет экономическое развитие Украины начало изменяться в соответствии с военными потребностями страны, что способствовало мобилизации экономики. В статье предоставляются авторское определение понятия «мобилизация экономики» и направления ее реализации.

Ключевые слова: мобилизация экономики, вооруженная агрессия, милітаризація, національна безпека, концентрація ресурсів.

Chekhov'ska M.M. THE MOBILIZATION OF THE ECONOMY IN CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION

Annexation of the Russian Federation Autonomous Republic of Crimea in March 2014 and its armed aggression in parts of Donetsk and Lugansk regions in April 2014 led to a significant loss of lives, destruction of industrial infrastructure, loss of economic activity of citizens, businesses and organizations. Urgent need for resistance to the aggressor affected the performance of financial and economic activity of the state. Thus, in conditions of armed aggression reflection of the economic development of the Ukrainian state began adjusted according to the military needs of the country. As such, urgent today is the study of effective mechanisms of formation of the national economy to the needs resulting from armed aggression against our country.

Keywords: mobilization of the economy, armed aggression, militarization, national security, concentration of resources.

Постановка проблеми. Анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим у березні 2014 року та її збройна агресія в окремих районах Донецької та Луганської областей з квітня того ж року призвели до значних втрат людських життів, руйнування виробничої інфраструктури, збитків господарської діяльності громадян, підприємств та організацій. Так, за твердженням заступника генерального прокурора України – головного військового прокурора А. Матіоса, збитки лише від анексії Криму станом на червень 2016 року сягнули 38 млрд. 461 тис. дол. США [6].

Термінова необхідність надання відсічі агресору позначилася на показниках фінансово-економічної діяльності держави. Зокрема, відповідно до Стратегії національної безпеки України її реалізація потребує щорічного спрямування на бюджетне фінансування сектору безпеки і оборони України не менше 5 відсотків від валового внутрішнього продукту. Водночас, як зазначається у Военній доктрині України, загальний обсяг витратків на оборону має становити не менше 3 відсотків запланованого обсягу валового внутрішнього продукту на відповідний рік. Крім того, 0,5 відсотка валового внутрішнього продукту передбачено на забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України. Іншою стороною агресивних дій Російської Федерації на території України є безпосередні витрати на військові дії, а це, за словами Президента України П. Порошенка, близько 10 млн. дол. США щодня [5]. Таким чином, в умовах відбиття збройної агресії Російської Федерації економічний розвиток Української держави почав коригуватися відповідно до військових потреб країни. На

офіційному рівні про це було зазначено на селекторній нараді 21 липня 2014 року тоді ще прем'єр-міністра А. Яценюка щодо необхідності підготовки національної економіки до реалізації завдань в умовах мобілізації [7]. З огляду на зазначене актуальним сьогодні є вивчення дієвих механізмів формування національної економіки відповідно до потреб, спричинених збройною агресією проти нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика мобілізації економіки є новою для української наукової спільноти, адже перш за все вона пов'язана із сукупністю негативних факторів, що вплинули на стан розвитку національної економіки, зокрема зі світовою економічною кризою та її наслідками, високим рівнем корупції, погіршенням показників економічної діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу, втратою основних фондів підприємств внаслідок тимчасової окупації території України, веденням бойових дій на сході країни.

Наукові доробки з дослідження проблематики мобілізаційної економіки здебільшого обмежуються розвідками з історії Другої світової війни та періоду «холодної війни» між США та СРСР. Дослідження щодо передумов та перспектив подальшого розвитку національної економіки України в умовах збройної агресії Російської Федерації практично не проводяться, увага більше приділяється вивченню втрат від анексії Автономної Республіки Крим та військових дій на сході країни.

Мета статті полягає в розмежуванні широкого кола понять, пов'язаних із функціонуванням національної економіки під час ведення бойових дій, та формулюванні авторського визначення поняття «мобілізація економіки» й напрямків її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових колах сьогодні немає єдиного чіткого розуміння та визначення процесу переведення національної економіки у сферу забезпечення оборонних потреб держави, зокрема під час ведення нею бойових дій, спрямованих на захист державного суверенітету та територіальної цілісності. Існує значна кількість думок та поглядів, які інколи навіть входять у протиріччя одна до одної.

В економічному енциклопедичному словнику розкривається термін «мілітаризація економіки» як переведення значної частини господарства багатьох країн світу на виробництво товарів і послуг військового призначення з метою територіального економічного поділу і переділу світу та привласнення монополю високих прибутків [2, с. 527–528]. У словнику йдеться про те, що головною причиною мілітаризації економіки є «прагнення сучасних військово-промислових концернів нажитися на гонці озброєнь» [2, с. 527]. Постійне зростання витрат на військові цілі, у свою чергу, свідчить про дію закону мілітаризації капіталістичної економіки, відповідно до якого «під час загострення суперечностей нетрудової приватної та колективної капіталістичної власності, міжнародних та міжрелігійних конфліктів, посилення боротьби за владу, за територіальний та економічний поділ і перерозподіл світу та за нерівномірного розвитку країн, імперій та регіонів спалахують війни, зростає мілітаризація економіки» [2, с. 528].

На думку відомого українського вченого Б. Данилишина, мобілізаційна економіка передбачає так званий економічний режим, за якого при скороченні некритичних витрат відбувається спрямування максимуму ресурсів на потреби армії [7].

В. Дубовський, не зазначаючи, що саме розуміє під терміном «мобілізаційна економіка», наводить два сценарії її реалізації, а саме ізраїльський та командно-адміністративний [7]. Перший ґрунтується на скороченні бюджетних витрат по статтях, що не є пов'язаними зі сферою оборони, тоді як другий сценарій передбачає повну мобілізацію владою приватних підприємств.

Посилаючись на іноземний досвід, О. Жолудь вбачає в мобілізації економіки перенаправлення ресурсів з галузей, що виробляють товари та послуги для населення, на галузі, що виробляють товари для армії [7].

Українські автори О. Гриненко, М. Денежкін та О. Кутувий оперують термінами «мобілізаційна складова національної економіки» та «мобілізаційні спроможності, або можливості, національної економіки» [4, с. 41, 42]. Спираючись на досвід ведення воєнних дій, зокрема в Іраку, Югославії та Лівії, автори наголошують на тому, що тривалість активної фази воєнних дій становить від кількох тижнів до трьох місяців, тоді як фаза підготовки до операції передбачає термін близько року при відсутності приховування наміру майбутньої агресії. Виходячи із зазначеного, дослідники акцентують увагу на використанні можливостей мобілізаційних потужностей промисловості національної економіки безпосередньо у мирний час або на їх розконсервуванні в загрозований період напередодні війни.

У науковій статті «Аналіз досвіду мобілізаційних економік в провідних країнах світу» [13] автори взагалі не вбачають різниці між поняттями «мобілізаційна економіка» і «мобілізація воєнної економіки» та зводять їх розуміння до поняття «мобілізаційна підготовка економіки», хоча надають у статті визначення саме мобілізації.

Стосовно дефініції «мобілізація» зазначимо, що, як правило, її зміст зводиться до визначення комплексу необхідних заходів, спрямованих на концентрацію ресурсів для досягнення поставленої мети [2, с. 533].

Розглядаючи зазначені категорії з точки зору правового поля, маємо наголосити на тому, що у Воєнній доктрині України йдеться про воєнно-економічну політику нашої держави, спрямовану на фінансування потреб сил оборони та раціональне використання виділених ресурсів, державну підтримку реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу [1]. Зазначимо, що у подальшому передбачається формування нової єдиної воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної політики, яка слугуватиме базисом для економічного забезпечення воєнної безпеки. Однак у Стратегії національної безпеки переважно йдеться про необхідність воєнно-економічного розвитку України [3].

Зокрема, саме у Стратегії національної безпеки України зазначається про необхідність забезпечення економічної безпеки шляхом готовності економіки до відбиття Україною збройної агресії; розвитку оборонно-промислового комплексу як потужного високотехнологічного сектору економіки, здатного відігравати ключову роль у її прискореній інноваційній модернізації. Завданням у сфері підвищення обороноздатності держави визначається підготовка її до відсічі збройної агресії, підвищення здатності, зокрема, оборонно-промислового комплексу до функціонування в умовах кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці, та особливого періоду [3].

Наголосимо на тому, що визначення оборонно-промислового комплексу надається у Воєнній доктрині України, до якого законодавець відніс сукупність підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, виконують послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки і оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іноземними державами [1].

У Доктрині наголошується на тому, що цілі та основні завдання воєнної політики, зокрема, у ході відбиття агресії мають реалізовуватися шляхом нарощування оборонних можливостей держави через переведення економіки і системи воєнного та державного управління на функціонування в умовах особливого періоду, мобілізації додаткових ресурсів.

Усунення або мінімізація загрози великомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, забезпечення відсічі збройній агресії Російської Федерації та створення умов для відновлення територіальної цілісності України, як зазначено у Доктрині, потребує мобілізації всіх політичних, економічних, воєнних та соціальних можливостей держави і суспільства, що передбачає комплексне планування дій, централізоване керівництво та координацію зусиль складових сектору безпеки і оборони, державних і громадських організацій, об'єднаних спільними цілями.

Передбачається, що основою кризового реагування нашої держави на воєнні загрози має стати переведення національної економіки, окремих її галузей, підприємств і комунацій на функціонування в умовах особливого періоду. Загалом шляхи досягнення цілей воєнної політики України поляга-

ють у забезпеченні готовності системи фінансування сил оборони у кризовий період, формуванні і налагодженні процедур фінансування з урахуванням додаткових джерел, ефективного управління резервами, здійсненні протидії корупції.

У Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» дається визначення таким термінам, як «мобілізаційна підготовка» та «мобілізація». Водночас визначається зміст мобілізаційної підготовки, який полягає у «підготовці національної економіки та її галузей до переведення і функціонування в умовах особливого періоду» [8].

У цьому випадку необхідно акцентувати увагу саме на змісті «особливого періоду». Так, законодавець визначає, що цей період є фактично періодом «функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» [8].

Таким чином, законодавчо регламентується, що мобілізаційна підготовка національної економіки відбувається після оголошення рішення про мобілізацію або часткову мобілізацію, а також з моменту введення воєнного стану. Водночас з огляду на підписаний Президентом України Указ «Про проведення часткової мобілізації в Україні» від 17 березня 2014 року № 303/2014, тобто з березня 2014 року, фактично було розпочато процес мобілізаційної підготовки національної економіки.

Беручи до уваги збройну агресію Російської Федерації проти України, доцільно звернутися до розуміння саме російськими вченими сутності понять «мобілізаційна економіка», «мобілізація економіки» та «мобілізаційна модель економіки». Зазначимо, що погляди вчених поділяються у двох напрямках: віднесення зазначених термінів до характеристик процесів, пов'язаних із концентрацією зусиль заради досягнення конкретної мети та віднесення термінів до власне процесів, пов'язаних зі збільшенням витрат держави на сферу оборони.

Так, російський економіст В. Катасонов визнає мобілізаційну економіку як загальнодержавне об'єднання зусиль заради виходу з економічної кризи, що засноване на середньостроковому та довгостроковому плануванні, централізованому управлінні, максимальному впливу держави та збільшенні частки державних підприємств у сфері виробництва засобів виробництва [10]. Дослідник О. Бузгалін під мобілізаційною економікою розуміє концентрацію ресурсів на ключових напрямках, підтримку їх інституціонально та ідеологічно [10].

Автори Г. Гончаров та С. Баканов наголошують на тому, що мобілізаційна економіка є таким типом економічних відносин, за якого усі ресурси країни спрямовуються на реалізацію однієї або кількох пріоритетних цілей, що шкодить інтересам інших галузей та негативно впливає на гармонійність розвитку країни [11].

У своїх дослідженнях щодо сутності мобілізаційної економіки професор О. Сенявський зазначає про існування суттєвих розбіжностей у трактуванні

понять, зокрема, «мобілізаційна економіка», «мобілізаційна модель економічного розвитку», адже вони використовуються в конкретній екстремальній ситуації, спрямованій або на визначення стратегії та формування певного типу господарювання, або на вирішення поточних завдань для досягнення військової перемоги [12, с. 143].

Професор В. Седов дотримується думки, що мобілізаційна модель розвитку передбачає розвиток країни, орієнтований на досягнення надзвичайних цілей з використанням надзвичайних засобів та надзвичайних організаційних форм [12, с. 145].

Д. Гордієнко схиляється до визначення терміна «воєнна економіка», який розуміє як способи, форми та методи економічного забезпечення збройної боротьби та війни загалом, а також принципи та способи ефективного використання матеріальних, фінансових, людських ресурсів для вирішення проблем національної безпеки [14]. Дослідник зазначає, що мають розглядатися два підходи до визначення безпосереднього предмета воєнної економіки. Відповідно до першого підходу воєнна економіка охоплює систему взаємозв'язків між війною та економікою, включаючи питання управління господарством в умовах війни, виявлення причин та характеру війни. Інший підхід ґрунтується на твердженні про те, що воєнна економіка призначена здебільшого для вивчення питань постачання та технічної організації тилу, розподілу та використання матеріальних ресурсів в інтересах збройних сил та ведення війни.

У двох поспіль Воєнних доктринах Російської Федерації 2010 та 2014 років наголошується на необхідності підтримки мобілізаційної готовності, зокрема, економіки Російської Федерації на рівні, достатньому для забезпечення вирішення завдань у воєнний час. Зазначимо, що метою мобілізаційної підготовки визначається «підготовка економіки Російської Федерації, економіки суб'єктів Російської Федерації, економіки муніципальних утворень тощо до забезпечення захисту держави від збройного нападу та забезпечення потреб держави та населення у воєнний час» [9]. Окремо визначаються завдання воєнно-економічного забезпечення оборони, які лише доповнюють попередні дефініції. Зокрема, першочерговим є «створення умов для сталого розвитку та підтримки можливостей воєнно-економічного та воєнно-технічного потенціалів держави на рівні, необхідному для реалізації воєнної політики та надійного задоволення потреб воєнної організації у мирний час, в період безпосередньої загрози агресії та у воєнний час» [9]. Водночас зазначимо, що у розділі «Забезпечення Збройних Сил, інших військ та органів матеріальними засобами» Воєнної доктрини Російської Федерації йдеться про визначення конкретних строків переведення економіки, окремих її галузей та організацій промисловості на роботу в умовах воєнного часу.

Висновки. Таким чином, мобілізація економіки розглядається фахівцями та правниками у двох аспектах. По-перше, йдеться про формування державної політики, спрямованої на забезпечення заходів із концентрації усіх наявних ресурсів з метою досягнення конкретного результату. По-друге, під зазначеним терміном розуміється фінансово-економічне забезпечення галузей національної економіки для нарощування оборонних можливостей країни.

На нашу думку, мобілізація економіки – це такий стан забезпечення національної економіки, за якого в умовах безпосередньої загрози збройної агресії та у воєнний час відбувається її підготовка до забезпечення оборони держави.

Напрями державної політики під час мобілізації економіки мають бути спрямовані на чітке формування державного оборонного замовлення, оновлення та оптимізацію мобілізаційних запасів / державного матеріального резерву, реалізацію ефективного механізму концентрації ресурсів, мілітаризацію визначених галузей національної економіки, залучення державно-приватного партнерства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.
2. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / за ред. С. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – Т. 1. – 2005. – 616 с.
3. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/19521.html>.
4. Мобілізаційна підготовка національної економіки в контексті сучасних воєнних конфліктів / [О. Грінченко, М. Денежкін, О. Кутувий] // Наука і оборона. – 2013. – № 3. – С. 40–44.
5. Порошенко розповів, у скільки обходиться АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/rubric-iac/1802630-poroshenko_rozproviv_u_skilki_obhoditsya_ato_2009415.html.
6. Матиос: ущерб от аннексии Крыма превысил 1 триллион гривен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [ua/suspilstvo/matios_uscherb_ot_anneksii_kryima_prevyisil_1_trillion_griven_1804](http://ru.golos.ua/suspilstvo/matios_uscherb_ot_anneksii_kryima_prevyisil_1_trillion_griven_1804).
7. Як буде жити Україна в умовах «мобілізації економіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.segodaya.ua/economics/enews/kak-budet-zhit-ukraina-v-usloviyah-mobilizacii-ekonomiki-538330.html>.
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>.
9. Военная доктрина Российской Федерации от 25 декабря 2014 года № Пр-2976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>.
10. Иванов А. Мобилизационная экономика: какой она должна быть? / А. Иванов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svpressa.ru/economy/article/102320>.
11. Гончаров Г. Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века / Г.А. Гончаров, С.А. Баканов. – Челябинск : Энциклопедия, 2009. – 571 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin-enc/25291>.
12. «Мобилизационная экономика»: понятие, его границы и содержание : материалы круглого стола // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 15 (196). – Серия: История, вып. 40. – С. 142–147.
13. Аналіз досвіду мобілізаційних економік в провідних країнах світу / [І. Чеканова, О. Лисенко, І. Ткач] // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони імені Івана Черняхівського. – 2014. – № 1 (50). – С. 20–27.
14. Гордиенко Д. Взаимосвязь войны, политики и экономики. Основы военной экономики : аналитический доклад / Д. Гордиенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://csef.ru/media/articles/1098/1098.pdf>.